

Van Biesselse beek naar Molenbeek, de geschiedenis van een beek

Peter Veen en Leen Leeflang

1. Inleiding

Op de kustvlakte van de voormalige Zuiderzee liggen een aantal beken zoals de Molenbeek, Biesselse beek, Killenbeek, Varelse beek en Nodbeek. In dit verhaal gaat het om de lotgevallen van de Molenbeek, een bekende beek die we allemaal wel kennen als de beek bij Molen De Duif, een beek met een interessante geschiedenis. De schrijvers hebben in het veld en op oude kaarten gespeurd naar de bronnen van de beek. Bekken ontstaan immers op plaatsen waar water spontaan uit de grond komt of waar de mens zelf een bron graaft. In het geval van de Molenbeek vonden we de bronnen uiteindelijk in de oude buurtschap Wessingen op het huidige landgoed De Haere (eigendom van Gelders Landschap). Naderhand werd dit beeld bevestigd door enkele oude kaarten waarop we de beekloop ook goed konden volgen. Het buurtschap Wessingen ligt in de voormalige gemeente Doornspijk en behoort tot de oudste nederzettingen in onze omgeving. Dan komt ook de vraag op, of de beek misschien een functie kan hebben gehad voor de bewoners van deze streek. Deze vraag vormde de aanleiding om de omgeving van de beek ook bij het onderzoek te betrekken. En uiteindelijk zijn alle stukjes van de legpuzzel wel min of meer op zijn plaats gekomen, al blijven er vragen onbeantwoord. Onze bijdrage zal zich dus niet strikt beperken tot de gemeente Nunspeet maar betreft ook de oude buurtschap Wessingen bij de beschrijving.

2. Het landschap rond de jaartelling

Figuur 2. Dwarsdoorsnede van het gebied Waldberg tot Zuiderzee

Bij het begin van onze jaartelling torende het Veluwe-Massief hoog uit boven de lagere dalen van Rijn, IJssel en de binnenzee Almere. Het ging wel om hoogteverschillen van 50 meter en meer. In de lagere dalen rondom het Veluwe-Massief was daarvoor vanaf het plateau van de Veluwe al veel zand terecht gekomen. Dit zand, in geologische termen dekzanden genoemd, werd afgezet door de wind en op sommige plaatsen vormde het dekzand ware rugen van wel 3-5 meter hoog (vergelijk het eens met de stuifwallen op het Hulshorster zand). Deze dekzandruggen lopen nu als lange linten over de oude kustvlakte langs de voormalige Zuiderzee en de bekendste rug is de Rug van Wessingen (figuur 1).

Deze rugen en de tussenliggende kommen vormen tot op de huidige dag de hoofdstructuur van dit landschap (De Boer et al, 1988).

In die tijd, zo'n 2.000 jaren geleden, waren de kommen echter reeds opgevuld met een veenpakket dat een groot deel van het Zuiderzeebekken had opgevuld: ook wel aangeduid als het Hollandveen (De Mulder et al, 2003). Het veen in het Zuiderzeebekken had echter veel te verduren van de aanvallen door het Noordzeewater dat erin slaagde toegang te krijgen tot het Hollandveen vanuit het noorden. Rond de jaartelling zagen de Romeinen een groot binnenmeer: door hen Mare Flevo (Almere) genoemd. In 800 na Chr. ligt er nog een restant van het veen, een 10 km brede strook Hollandveen, voor de huidige kustlijn. Dit veen vormde één geheel met het veen op de kustvlakte onderlangs het Veluwe-Massief. Op de onderhelling van de Veluwe ontsprongen kleine beekjes die

grondwater afvoerden naar het veen. Deze beekjes werden uiteindelijk brede veenstromen en stroomden om de dekzandruggen heen in de richting van de latere Zuiderzee (figuur 1). De thans nog aanwezige beken in de randzone zijn in aanleg te beschouwen als oer-veenstromen uit het verleden, alhoewel uiteraard later door de mens vele beek-aanpassingen hebben plaatsgevonden.

De Zuiderzee zoals we die kennen van de oude Bosatlassen, ontstond geleidelijk door een reeks van stormvloedten waarbij veel land (lees veen) werd weggeslagen. Uit 1356 is een charter van de hertog van Gelre bekend betreffende de aanleg van een dijk langs de Zuiderzee in de omgeving van Nijkerk en Oosterwolde. In die tijd werden zeepolders opgericht voor het beheer van deze dijken (Gottschalk, 1971). De kustvlakte tussen Harderwijk en Elburg bleef echter eeuwenlang verstoken van enig georganiseerd waterbeheer. De structuur van het landschap met de beken sluit hier aan bij het Middeleeuwse landschap van de ontginning van deze kustvlakte. De bewoners van Hierden, Hulshorst, Nunspeet en Doornspijk hadden wel het voordeel dat zich op de kust een forse strandwal ontwikkelde van wel 3 a 4 meter hoog. Deze wal ontstond in de Middeleeuwen door een reeks hoge stormvloedten waarbij het Zuiderzeewater een stand bereikte van minstens 3 meter boven Amsterdams Peil.

Hoe kunnen we de geschiedenis van de Molenbeek nu plaatsen in deze landschapsgeschiedenis? De geschiedenis van de Molenbeek kan worden ingedeeld in drie fasen:

- fase 1: het ontstaan van de veenstroom in het immense veengebied op de kustvlakte
- fase 2: het graven van de bronnen van de beek in de buurtschap Wessingen en het verbinden van deze bronnen met de oude veenstroom
- fase 3: het graven van een bypass met de Zuiderzee door de Rug van Wessingen nabij molen De Duif.

Figuur 1. Ontwikkeling van de Molenbeek in de tijd. A: De Haere, B: Woldberg, C: Buurtschap Oosteinde, D: Rug van Wessingen

In het vervolg zullen de drie fasen achtereenvolgens worden beschreven aan de hand van veldwaarnemingen en gepubliceerde informatie. De geschiedenis van de Molenbeek wijkt af van de geschiedenis van vele andere beken op de kustvlakte: de beek had namelijk in de geschiedenis niet alleen de functie van het afvoeren van water maar voorzag de lokale bevolking ook van helder drinkwater dat rijkelijk toestroomde vanuit de Woldberg.

3. Molenbeek als onderdeel van de oude veenstromen (fase 1)

In het uitgestrekte veengebied in het Zuiderzeebekken ontstond een netwerk van veenstroompjes. De stroompjes moesten soms zoveel water verwerken, dat het zand onder het veen ook werd meegenomen met het water (Volker et al, 1971). Het bodemonderzoek dat werd uitgevoerd eind jaren veertig van de vorige eeuw, leverde interessante gegevens op. De onderzoekers schrijven: "Ook hier (bij Nunspeet) komt een "veenkreek" voor. Deze "kreek" loopt langs de rug aan de Bovenweg en mondt ten slotte ten westen van de Waterweg in het grote veengebied uit, waar ze over korte afstand nog in de zand-

Molenbeek langs de Bovenweg, ten westen aansluiting met Oosteinderweg, in de kom van Oosteinde waar de historische Biesseler Beek ontsprong

pervlakte kwam. De oorsprong van de Molenbeek lag nabij de buurtschap Oosteinde en die van de Pangeler Beek meer westelijk nabij de buurtschap 't Hul. Op topografische en waterstaatskaarten van rond 1900 wordt dat deel van de Pangeler Beek zelfs nog aangeduid met Biesseler Beek. De oer-Molenbeek was dus een onderdeel van het stroomgebied van de Bijsselse Beek. De "Nieuwe kaart van 't Kwartier de Veluwe" van Isaak Tirion uit 1741 geeft daarvoor ook een treffend bewijs. Zie figuur 3 voor een uitsnede van deze kaart en let op de loop van de Bijsselse Beek met het versterkte huis Schotenburg = Schootbrugge in de buurtschap Wessingen aan zijn boorden.

Figuur 3. Uitsnede van de kaart van Isaak Tirion uit 1741

4. De bronnen in het buurtschap Wessingen (fase 2)

De buurtschap Wessingen heeft nauwe banden met de Molenbeek. We geven daarom een korte toelichting op de geschiedenis van de buurtschap. De beroemde schenkings-oorkonden in het Cartularium Werthinense uit het midden van de 10de eeuw vormen een unieke en rijke bron van informatie. Daarin zijn de schenkingen van prediker Liudger aan het klooster te Werden aan de Roer (Duitsland) over de periode 793-806 opgenomen. De oorkonden uit het Cartularium zijn meerdere keren overgezet en in ons land wordt een dankbaar gebruik gemaakt van de transcriptie van prof. D.P. Blok (1960). Eén van de grootste problemen is het vertalen van de locaties in de oorkonden naar thans bekende plaatsen, maar wij sluiten ons hier aan bij de interpretaties zoals Blok die heeft opgenomen in zijn dissertatie. Prediker Liudger werd in ongeveer 744 geboren als telg uit een Fries adellijk geslacht en was eerst actief in Friesland maar moest later de wijk nemen naar West-Saksen alwaar hij tot bisschop werd gewijd van het bisdom Münster. Tijdens zijn leven ontving hij geschenken in de vorm van grondelgdommen. In de oorkonden wordt beschreven wie de schenkers zijn en welk eigendom de schenkers hebben geschonken. Liudger heeft deze schenkingen weer geschonken aan het klooster te Werden, dat hij overigens zelf had opgericht. De eigdommen op de Veluwe kennen we onder de naam "proostgoederen", omdat deze gronden toebehoorden aan de Proost van het klooster. Overigens werden de gronden in 1492 verpand aan de abdij van Paderborn en later in 1560 zelfs verkocht aan die abdij (Westerink, 1961). Het dagelijkse

ondergrond is te volgen. De breedte varieert van 10-20 meter. De "kreek" heeft een kronkelend verloop en is geheel opgevuld met zeggeveen." De waargenomen kreek stroomt dus af in westelijke richting langs de Rug van Wessingen. Het door de onderzoekers aangetroffen kreeksysteem moet gezien worden als een onderdeel van de vroegere loop van de Bijsselse Beek in de tijd toen Molenbeek en de Pangeler Beek nog een geheel vormde met deze beek (zie ook figuur 1). Beide beken ontsprongen in lage kommen waar grondwater aan de op-

meer oostelijk in een lage kom

beheer werd toen uitgevoerd door de keijnerij van Putten.

Waarom besteden aandacht aan deze schenkingsoorkonden? Er zijn vier schenkingsoorkonden waarin een link kan worden gelegd met onze kustvlakte, omdat vier lokaties terug zijn te voeren tot deze omgeving:

- *Thornsplic* (Doomspijk of locatie Elburg)
- *Quarsingseil* (locatie wordt gezocht in buurtschap De Horst langs de Zuiderzeekust)
- *Berugtanscotan* (Schootbrugge in het buurtschap Wessingen)
- *Berilsil* (Bijssel: niet overtuigend maar wellicht een optie)

Van groot belang voor ons onderwerp – de Molenbeek – is uiteraard *Berugtanscotan*, het huidige Schootbrugge, dat juist op de grens tussen Doornspijk en Nunspeet langs de Glindeweg is gelegen (Koenders, 1987). Daarmee is aangetoond dat de Rug van Wessingen reeds vanaf 800 bewoond moet zijn geweest. De ontginning van de hogere dekzandruggen heeft dus na 800 een aanvang genomen door de boerderijen die aanvankelijk onder beheer stonden van de Proosdij van Werden.

Enige eeuwen later zullen de Heren van Gelre hun macht uitbreiden. Er ontstaan na 1100 horige hoeven van de hertog: herengoederen genaamd (De Jonge et al, 1992/1993). Op en langs de Rug van Wessingen worden herengoederen opgericht in De buurtschap Oosteinde, zoals het goed Oosteinde, het goed Veelhorst en het goed Rode Schuur (zie ook kaart blz. 51 in Van Heerde, 1974). Aan de "overkant" (zuidzijde) van de natte kom van het buurtschap Oosteinde worden ook herengoederen opgericht zoals het goed De Kolk, het goed De Brake en het goed van Brand van Oenen ligt zelfs op een vooruitgeschoven post in de kom zelf (deze boer was blijkbaar niet bang voor wat water). Zowel de proosdijboeren als ook de herenboeren kregen toestemming om met "comprehensiones" aan te vangen, dat wil zeggen het ontginnen van de venen in de kommen en zo ook het veen bij het buurtschap Oosteinde, dat waarschijnlijk maar van geringere dikte was.

De auteurs zijn van mening dat de bronnen van de Molenbeek moeten worden gezocht op het landgoed De Haere in het buurtschap Wessingen. Vanaf deze bronnen tot de kom van Oosteinde moest een afstand van 2 km worden overbrugd. De oorspronkelijke Molenbeek (verlengde van de Bijsselse Beek dus) is daarvoor verlengd door de eerste bewoners in het gebied. Op deze wijze hebben zij een bronbeek aangelegd, die aansloot op de oorspronkelijke veenkreek. Het landgoed De Haere ligt aan de voet van de Woldberg en overspant een hoogteverschil van 50 meter (zie figuur 2 voor een dwarsdoorsnede van de helling van de Woldberg (A2) naar de Zuiderzee (A1)). De zandlagen in deze berg zijn homogeen tot een diepte van 150 meter beneden NAP met als gevolg dat het water ondergronds snel afstroomt naar de lagere omgeving (in figuur 2 schetsmatig aangegeven). Wij moeten aannemen dat de vroegste bewoners deze wateraders op het spoor zijn gekomen. Het is bekend dat wichelroedes reeds werden gebruikt door de Romeinen, dus waarom ook niet door deze pioniers? Het kan ook zijn dat in die tijd het grondwater spontaan uitstroomde in "prise d'eau bronnen". Dit heldere en schone water was van vitaal belang voor deze mensen. Ook de bewoners van de hoefengoederen gebruikten dit water. Een mooi voorbeeld zijn de grachten rond het huis Oosteinde, die werden gevoed door dit water en ook de bewoners op Veelhorst en op Rode Schuur zullen het water ongetwijfeld hebben gebruikt.

In het gebied De Haere zijn nog enkele laagten te herkennen met een (oorspronkelijk) watergebonden begroeiing van enkele wilgen. Door tussenkomst van de heer Arent J. van Sminia, die aan de Badweg ter plaatse woont, kregen wij een interessante brochure uit de jaren '20 van de vorige eeuw onder ogen, genaamd "Een eigen landhuis op de Veluwe", waarin onder meer te lezen staat: "Want daar, midden tusschen glooiende zandvlakten, ontwaart ons oog datgene wat wij ons in onze stoutste dromen hier niet

hadden durven voorstellen: een natuurbad! Het water ziet er verleidelijk frisch en koel uit en wij maken er ons zelf haast een grief van dat wij geen badpak hebben meegenomen al zal aan den anderen kant niemand ons kunnen verwijten dat wij op de mogelijkheid van iets dergelijks, hier, in het hartje van de landelijkheid der Noord-Veluwe, niet hebben gerekend." Negentig jaar geleden waren de bronnen dus nog aanwezig in de vorm van een zwempool.

5. De doorsnijding door de Rug van Wessingen langs de Molenweg (fase 3)

Op enig moment heeft men besloten om de afwatering richting de Zuiderzee te verkorten. Een reden daarvoor kan zijn geweest dat stukken van de Bijsselse Beek steeds meer verlandden door achterstallig onderhoud. Het was dringend nodig om een alternatieve afwatering te ontwerpen voor zowel de Molenbeek als ook de Pangelier Beek, aangezien het in de 18de eeuw steeds natter werd, zeker in de lage kommen van Oosteinde en Nunspeet. Daarvoor moest in beide gevallen de hoge Rug van Wessingen worden doorgraven. Voorwaar geen kleinigheid in een tijd dat alles met handkracht moest worden uitgevoerd. De datum van beide doorgravingen hebben we niet kunnen achterhalen, maar moet liggen in de tweede helft van de 18de eeuw.

Diepe doorsnijding van de Rug van Wessingen aangelegd in de tweede helft van de 19de eeuw, rechts van de huidige Molenweg nabij de molen

Bep de Waard uit Elburg wees ons op een belangrijke passage uit het testament van Maria Catharina Feith en haar echtgenoot, Gerrit baron van Witten van 29 december 1725, waarin, tussen andere bezittingen die naar het Feithenhof gaan, is opgenomen: 'Een korenwindmolen met huis en hof en onderhorig land, genaamd de Veelhorstermole, gelegen bij Nunspeet aan de Beeke'. Langs de beek stond dus in de 18de eeuw een windmolen. Dat was de Veelhorstermolen, voorganger van molen de Duif, en in 1614 al bekend en gelegen aan de toenmalige Veelhorsterweg, later de Bovenweg genoemd, waarvan wordt gezegd dat deze al in 1725 aan de (Molen)beek was gesitueerd. Maar dit citaat uit het testament maakt niet duidelijk of de doorgraving toen al had plaatsgevonden want de molen staat zowel dicht bij de oude loop als ook de nieuwe loop door de rug.

Eerste aanleg van de Molenbeek zoals aangegeven op de kadastrale kaart van 1832 en aangelegd tweede helft 18de eeuw, links van de huidige Molenweg nabij de molen

De kadastrale kaarten uit 1832 geven ons in ieder geval al een bewijs dat zowel de Molenbeek als de Pangeler Beek dan inmiddels door de Rug van Wessingen zijn gegraven. De Molenbeek sloot aan de Zuiderzeezijde zowel aan op de Bliksbeek als op de Kortelandsbeek. Wel was het stuk Molenweg en Oude Molenweg ten noorden van de Bovenweg nog niet aangelegd. Volgens een lokale informant ter plaatse (hr. J. Schutte) is bekend dat de beek werd gebruikt voor vervoer in tijden dat de beek droog stond. De Topografische kaart van 1900 geeft echter zowel de beek als de weg aan. Wij gaan ervan uit dat al in de 18de eeuw een vrij kleine watergang door de rug is gegraven. Volgens de kadastrale kaart van 1832 liep deze watergang dicht langs boerderij Groot Grubbenhorst (links van de huidige Molenweg bij de molen). In de tweede helft van de 19de eeuw is de Molenweg met een diepe watergang (rechts van de weg) aangelegd. Aangezien het gebied niet in een waterschapsverband was opgenomen, zullen de geërfden van de buurtschappen Oosteinde, Nunspeet en Bijssel in gezamenlijk overleg dit grootse werk hebben uitgevoerd.

Slot

Tot slot: hoe is de Molenbeek nu aan zijn naam gekomen? De oer-Bijsselse beek (op oude kaarten Bliesselse Beek genoemd) vormde een brede veenkreek in het veengebied op de kustvlakte en de beek stroomde nabij Hoge Bijssel om de Rug van Wessingen heen in het grote Zuiderzeebekken (figuur 1). Op oude topografische kaarten wordt de bovenloop van de Pangeler Beek ook aangeduid als Bliesseler Beek. Het Waterschap Veluwe gebruikt de naam Hoevenbeek voor het bovenstroomse deel van de Molenbeek, hetgeen verwijst naar de proosdij- en herengoederen die langs de beek waren gebouwd (Waterschap Veluwe, 2006). Overigens wordt de naam Molenbeek (voor dit deel van de beek) al genoemd op topografische kaarten van rond 1900. De beek is langs de molen gaan stromen en domineerde door haar hoogte voordien reeds in de spaarzaam bebouwde omgeving. Op grond van deze overweging wordt ingeschat dat de beek in de 18de eeuw

als Molenbeek bekend is geraakt, terwijl de naam Hoevenbeek toen al in zwang is geweest.

Deze beschrijving van de Molenbeek moeten we besluiten met enkele opmerkingen over de huidige situatie rondom de beek. Het meest bovenstroomse deel (voormalige bronbeek) staat een groot deel van het jaar zo goed als droog, maar een boer nabij Wessingen vertelde ons dat in de zestiger jaren van de vorige eeuw de omgeving zeer nat was en de beek vol water stond. En ook de bronnen op De Haere werken niet meer omdat de waterhuishouding sterk is veranderd: denk aan de negatieve invloeden van de Flevopolders en het pompstation De Haere. Ook de omgeving is droger geworden door een betere afwatering van de kommen.

Het oorspronkelijke brongebied van de Molenbeek in het buurtschap Oosteinde is echter nog wel aanwezig. In het bestemmingsplan De Kolk zal een deel worden omgevormd tot opvanggebied van water tijdens natte perioden. Het is echter goed dat wij ons realiseren dat de kom van Oosteinde eens één van de bronnen was voor de oer-Bijsselse Beek.

Bronnen:

- Blok, D.P., 1960, *Een diplomatisch onderzoek van de oudste particuliere oorkonden van Werden, Assen*
- Boer, D. de, F. Fahner, J. Gorter, 1988, *Natuur- en Landschapsvisie Harderwijk-Elburg, Arnhem*
- Gottschalk, M.K.E., 1971, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland, 3 delen, Assen*
- Heerde, H. van, 1974, *Onder de Cloekenslach van Nunspeet, Alphen aan den Rijn (2de druk)*
- Jonge, E. de, B.J. van den Enk, J.W. van Scherrenburg, 1992/1993, *De herengoederen op de Veluwe, delen 2 en 3, Barneveld*
- Koenders, M.H.J., 1987, *Harderwijk-Elburg: Een cultuurhistorisch landschapsonderzoek, Heiloo*
- Mulder, F.J. de, M.C. Geluk, I.L. Ritsema, W.E. Westerhof, T.E. Wang, 2003, *De ondergrond van Nederland, Groningen*
- Volker, A., G.G.L. Steur, H. de Bakker, W.H. Sieben, H. Smits, 1969, *Het Veluwemeer, 's Gravenhage*
- Waterschap Veluwe, 2006, *Stroomgebiedsuitwerkingsplan Harderwijk-Nunspeet, Apeldoorn*
- Westerink, G., 1961, *Doornspijk en Elburg: Rechtshistorisch onderzoek naar de ontwikkeling van de gebruiks- en eigendomsrechten, Assen*

**NIEUWGIERIG?
WIJ PRESENTEREN ONS OP
WWW.BREDEWOLD.NL**

BREDEWOLD
GRAFISCH BEDRIJF

Randweg 7E, 8091 AA Wezep Postbus 88, 8092 AE Wezep

Telefoon (026) 376 33 90 Telefax (026) 376 53 03

E-mail info@bredewold.nl Internet www.bredewold.nl